

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE
KATKILARI SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM**

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitavevi@yahoo.com.tr

İDİL URAL BÖLGESİ MÜSLÜMANLARI VE CEDİTÇİLİK DÜŞÜNCESİ

İbrahim MARAŞ*

Ceditçilik Nedir?

İslam tarihinin son iki yüz yılına damgasını vuran dini yenileşme hareketleri içerisinde en önemlilerinden birisi İdil Ural bölgesinde gerçekleşmiştir. İdil Ural bölgesi, bugünkü Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan ve Mari-El Özerk Cumhuriyetleri ile Orenburg, Troitsk, Penza gibi büyük şehirleri kapsayan geniş bir alanı içine almaktadır. Bu bölge 1552 yılından bu yana Rus hakimiyetinde bulunmaktadır. Bu bölge içerisinde bugünkü Tataristan'ın başkenti Kazan'ın veya o dönemdeki ismiyle Kazan vilayetinin ise özel bir önemi vardır. Çünkü Kazan şehri ve yakın çevresi yüzyıllardır büyük bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu yüzden de; İdil Ural bölgesinde yaşayan Müslüman Türkler, tarih boyunca, daha çok, Kazan Türkleri ve Kazan Tatarları ismiyle anılmışlardır.

İdil Ural bölgesindeki alimlerin, 18. asrın sonları ve 19. asrın başlarından itibaren 1920'li yıllara kadar ortaya koydukları dinde ve eğitimde yenileşme düşüncesine "ceditçilik", takipçilerine de "ceditçiler" denmektedir. Ceditçi düşünürler 1880'li yıllara kadar dinde ve eğitimde yenileşme düşüncesi için ıslah, ihya ve tecdit kavramlarını kullanmışlardır. 1880'li yıllardan sonra Kırım'lı İsmail Bey Gaspıralı'nın çabalarıyla tüm Rusya'da iyice gelişen eğitimde yenileşme düşüncesi "usûl-i cedit" adıyla anılmış ve bu düşünce sadece bölgede değil bütün Türkistan'da, Kırım'da ve Doğu Türkistan'da topluma mal olmuştur. Ancak bir isim olarak ceditçilik, ağırlıklı olarak, Kazan bölgesinde doğan ve oradan yayılan dinde ve eğitimde yenileşme düşüncesi için kullanıla gelmiştir. Ceditçilik düşüncesi, kısa zamanda, Türkistan bölgesine de etkide bulunduğundan, bu isim Semerkant, Taşkent ve Buhara bölgeleri başta olmak üzere bütün Türkistan'da da kullanılmaya başlanmıştır.

Ünlü Türk alimi Abdünnasır Kursavî (ö.1812) ile başlayan Kazan bölgesindeki ceditçilik düşüncesi; Ahmetcan b. Emirhan (ö.1813), Şehabüddin Mercânî (ö.1889), Hüseyin Feyizhânî (ö.1866), Musa Carullah Bigi (ö.1949), Rızâeddin b. Fahreddin (ö.1936), Ziyâeddin Kemâlî (ö.1942), Muhammed Necip Tünteri (ö.1930), Âlimcan Barûdi (ö.1921), Abdürreşid İbrahim (ö.1944), Abdullah Bûbî (ö.1922), Zeynullah Rasûlî (ö.1917) gibi daha geniş bir ulema grubu tarafından temsil edilmiştir (Maraş, 2002, s.51-111). Türkistan bölgesindeki meşhur temsilcileri ise; Sadrüddin Aynî, Abdurrauf Fıtrat, Feyzullah Hocayev, Mahmut Hoca Behbûdî ve Münevver Kârî'dir (Erşahin (Haz.), 2000, s.1-52).

Ceditçilik hareketi, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik devrimi ile büyük bir kesintiye uğramıştır. Bolşeviklerin din karşıtı tutumları ve birçok Müslüman Türk aydınını öldürüp ortadan kaldırmalarından sonra ceditçilik hareketi kısa zamanda kaybolmaya yüz tutmuştur. Sadece bölgeden kaçabilen Musa Carullah gibi bazı aydınlar İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde ve Türkiye'deki yayım organlarında ceditçi görüşlerini dillendirmeye devam etmişlerdir.

Ceditçiler görüşlerini telif eserleri dışında şu gazete ve dergilerde dile getirmişlerdir: *el-Asru'l-Cedit* (dergi, 1906-1907), *Şûra* (dergi, 1908-1917), *ed-Din ve'l-Edeb* (dergi, 1906-1908; 1913-1917) gibi dergiler ile, *Vakut* (gazete, 1906-1918), *Turmuş* (gazete, 1913-1918) ve *İl* (gazete, 1913-1918).

Ceditçilerin Temel Görüşleri

Kazan bölgesindeki ceditçilik düşüncesinin, yukarıda da belirtildiği gibi, iki yönlü bir seyri vardır. Bunlardan birincisi dini düşüncede yenileşme, ikincisi ise eğitimde yenileşmedir. Ceditçilik hareketi, dinî

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

düşüncede yenileşme fikri ile başlamış (18.asrın sonları) ve hemen hemen bununla eş zamanlı olarak eğitimde yenileşme ile ilgili fikirler gündeme gelmiştir.

Ceditçilik hareketinin önemle üzerinde durduğu temel konuları üç alanda değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki felsefi ve kelâmî konular, diğeri fikhî ve içtimâî konular, üçüncüsü ise dinî eğitimle ilgili konulardır.

Felsefi ve Kelâmî Konular

Ceditçilerin felsefi ve kelâmî hususlarda temel çıkış noktaları, itikât (inanç) alanı ile yorumu yani dini anlayış tarzını ayırmaya çalışmak olmuştur. Bu alanda ileri sürdükleri bütün fikirlerde bu ilkeyi esas edinmişlerdir. Şimdi bu alanda ileri sürdükleri bazı fikirleri alt başlıklar halinde tanyalım.

Kelâm ve Tevhid Birbirinden Ayrı İlimlerdir

Ceditçiler, kelâm ilmi ile tevhid ilmini birbirinden, felsefeyi de bu ikisinden ayrı birer ilim olarak değerlendirmişlerdir. Onlar, bunu ayırdıktan sonra birçok problemin ortadan kalkacağına inanmaktadırlar. Çünkü gerek felsefe kitapları gerekse kelâm kitaplarında bahis konusu edilen meselelerin hepsi inanılması zarûrî olan meseleler değildir. Halbuki, itikâdî hususlar kat'î delillerle sabit olmalıdır. Bunun dışındaki delillerle sabit olan (mehdî inancı, Hz. İsa'nın nüzûlü, Ye'cüc ve Me'cüc, Deccalin ortaya çıkışı...vb.) meselelere inanmanın zorunlu olmadığı ve bunların itikat kitaplarından çıkarılması gerektiği görüşünü savunan ceditçiler, kelâmcılar tarafından itikat kitaplarına sokulan bu tür meselelerin söz konusu eserlerden temizlenmesi kanaatindedirler. Hatta ceditçi Rızâeddin b. Fahreddin (ö.1936), kat'î delillerle sabit olmayan hususların itikâda sokulmasını "bidat ve dine karşı bir cinayet" (Fahreddin, 1914, s.129) olarak değerlendirmektedir. Diğer bir ceditçi Keşşaf Tercümânî (ö.1943) ise, kelâmın diğer dinlerin itirazlarına karşı bir savunma ihtiyacından doğduğunu ve o dönemin şartlarını üzerinde taşıdığını ifade ederek yirminci asrın kendi kelâmını, mevcut itiraz ve saldırılara göre, yeniden yazması gerektiğini söylemektedir.

İlm-i Tevhid (İlm-i Akâid) ile Kelâm ilmini ve bunlarla iç içe geçmiş felsefeyi birbirinden ayırmaya çalışan ceditçiler, bu konuda, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin *Fıkh-ı Ekber*'ine, Muhyiddin ibn Arabî'nin *Futuhâtü'l-Mekkiyye*'sine, İmam Gazâlî'nin *İlcâmu'l 'Avâm 'an 'İlmi'l-Kelâm*'ına, *Faysalü't-Tefrika*'sına, İmam Pezdevî'nin *Kitâbu'l-Usûl*'üne, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sine atıfta bulunmaktadırlar.

Ceditçiler, Allah'ın sıfatları konusunu örnek getirerek görüşlerinin haklılığını savunmuşlar. Onlara göre, Eşarî kelâmcıları Allah'ın zâtî ve fiilî sıfatları ayrımını getirmişler, kelâm-ı nefsi, kelâm-ı lafzî kavramlarını, sıfatların aynı ve gayrı olmadığı fikrini sonradan getirmişlerdir. Hanefî-Maturîdî ulemasının çoğunluğu ise bunları kabul etmemişlerdir (ancak ceditçiler, sonraki bazı Hanefîlerin sıfatların aynı ve gayrı olmadığı konusunda Eşarîlerle aynı görüşte olduklarını da ilave etmişlerdir). Bu tür kavramların tam anlaşılmadan felsefeden kelâma aktarıldığını belirten ceditçiler, kelâmcıların "sıfat zâta gayr ve kendi nefsinde mümkündür" anlayışını geliştirdiklerini, bu hatalı ve bidat fikirlerini kabul etmeyenleri ehl-i sünnet dairesinden çıkardıklarını söylemişlerdir.

Ehl-i Sünnet Kavramının Çerçevesi Oldukça Geniştir

Müslümanların inanıp inanmamakta serbest olduğu pek çok konuda inanmaya zorlanmasının insanları İslâm çerçevesi dışına itmek anlamına geleceğini ileri süren ceditçiler, bunun da çok yanlış bir hareket olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre bir meselede, doksan dokuz ihtimal küfür tarafında olsa, bir ihtimal de bu küfrü ortadan kaldırıyor gözüğe tekfirden yana olmamak gerektiği inancı, İslâm'ın temel görüşüdür. Ceditçiler, Hz. Ali'nin haricîleri küfür ve münafıklıkla suçlamasını kendi görüşlerinin en önemli delili olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre, bir meselede, doksan dokuz ihtimal küfür tarafında olsa, bir ihtimal de bu küfrü ortadan kaldırıyor gözüğe tekfirden yana olmamak gerektiği inancı, İslâm'ın temel görüşüdür.

Ceditçiler, gerek Allah'ın sıfatları, gerekse fırka-i nâciye (kurtuluşa eren topluluk) konularında, bilhassa Taftazânî'den itibaren, kelâmcıların büyük hatalara düştüklerini ve kendileri gibi düşünmeyenleri de tekfir ve taddil ettiklerini (küfre girmek ve sapkınlıkta bulunmakla suçladıklarını) beyan etmektedirler. *Makâlât*, *Milel ve Nihal* ve diğer kelâm kitaplarının, adeta, bir tarafın, bir grubun sözcülüğünü yapmak için kaleme alındığını ve çoğunlukla taassup eseri olduğunu belirten ceditçi düşünürler, kelâmcıların esas amaçlarının; karşı delilleri de

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

göz önünde bulundurarak, ortak bir çözüme ulaşmak değil, bir grubu haklı çıkarmak, diğerini ise haksız veya kafir ilan etmek olduğunu öne sürmektedirler. Onlara göre, kelâm kitapları fırkalar ve mezhepler hakkında bize doğru bilgi vermekten uzaktır ve söz konusu kitaplarda; meşhur 73 fırka hadisi temel alınarak, sağlam bir ölçü olmadan gruplandırılmalar yapılmıştır. Çoğu aynı fırkanın kolları olan birçok fırka kelâmcılarca uydurulmuş ve bu anlayış yanlış neticeler vermiştir. Ceditçilere göre bu yanlış neticelerden en önemlisi, herkesin taassuba düşerek kendi mezhebini fırka-i nâciye (kurtuluşa eren topluluk) olarak görmesi ve hatta bazı kelâm kitaplarında Eşarîliğin fırka-i nâciye olduğunun yazılmasıdır.

Fırka-i nâciyenin, *Akâid-i Adudiyye* yazarı Adudiddin el-İci ve şârihi Celâlüddin Devvânî tarafından Eş'arîler (Maturîdîleri onlara tâbi gibi göstererek zikretme gereği duymadan) olarak, yanlış yorumlandığını belirten ceditçiler, 73 fırka hadisinde zikredilen ihtilafın akidede değil amelde bir ayrılık olduğunu, 73 rakamının da mübalağa için getirildiğini söylemektedirler. Onlara göre önemli olan hak ve doğru yolda olmaktır, bu ise kelâmcıların söylediğinin aksine ferdî bir olaydır. Ceditçilere göre, son dönemdeki Eşarîlerin yolu bidatlerle dolu olduğu gibi, onların zannettiğinin aksine Maturîdîler de Eşarîlerden farklıdır ve böyle olunca Maturîdîlerin fırka-i nâciyeden olmaması gerekir.

Kelâmcıların bu yanlışlıklarına değinen ve her fırkanın görüşlerinin bizzat kendi yazdıkları eserlerden öğrenilmesi gerektiğinin altını çizen ceditçiler, söz konusu mezheplerin akidelerinin doğru olarak tespitinde önemli bir metoda da dikkat çekmişlerdir. Onların ortaya koyduğu bu metod; fırkaların ortaya çıkışlarını, görüşlerini, siyâsî ve ilmî ortamı da dikkate alarak, tarihî olaylarla birlikte değerlendirmektir. Onlar, bu usûlle, kelâm kitaplarının tutarlılığı konusunda matematiksel bir sağlama yaparak doğru bilgilere ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu orijinal görüş ile kelâma yeni bir bakış açısı getirmeye çalışmışlar ve tarihî hikayecilik yerine ciddi ve metodlu araştırmayı ön plana çıkarmışlardır.

Akıl ve Vahiy İkiz Kardeşdir

Felsefî ve kelâmî değerlendirmelerde önemli bir alan olan akıl-vahiy ilişkisi de ceditçilerin bahsettiği hususlardandır. Akıl ile vahyin (hikmet ile şeriatin) ikiz kardeş olduğunu savunan ceditçiler, her ikisinin de aynı kaynaktan beslendiği için, doğruya ulaşmada eşit durumda buldukları görüşünü temel ilke edinmişlerdir. Bu konuda “şeriat, hikmeti yalanlamaz” ilkesini koyan Şehâbeddin Mercânî'nin, bu görüşünü, ilk İslâm ulemasının fen bilimlerine olan hizmetlerinden yola çıkarak temellendirdiği ve bu şekilde öğrencilerine anlattığı bilinmektedir.

Ceditçilere göre, din ile ilim birdir, hiçbir ilim (hangi ilim olursa olsun) bizatihî batıl ve reddedilmiş olmadığı gibi, ilim ehlinin hataları veya bir ilmi kötü amaçlar için kullanmak o ilme zarar veremez. Ceditçilerden Âlimcan Barûdî, bu durumun yeni yetişen nesillere kavratılması için “felsefe-i diniyye”nin yüksek medreselerde okutulmasını teklif etmiştir. Diğer bir ceditçi Musa Carullah ise İslâm dairesinin hayat dairesi kadar geniş olduğunu ve bu ikisinin birbirinden ayrılamayacağını ifade ederek bunu şu şekilde formüle etmektedir: “Menkulün sıhhati (nassın sıhhati) için akl-ı sarîha (açık akla) mutabakat (uygunluk) zarûrdur. Menkul-ı sahih (doğru nas) daima makûl-ı sarîha (açık akla) mutabık olur. Ma'kûl-ı sarîha mutabık olmayan nakil hiçbir zaman sahih olmaz”(Bigi, trsz-1, s. 9).

İdil-Ural bölgesindeki ceditçi düşünürlerin akıl vahiy ilişkisi konusundaki temel hareket noktaları, asırlardır kendi halkları arasında yaşanmakta olan dinî anlayışın dar kalıplarını ve yeni gelişen fen bilimleriyle ilgili olarak ortaya çıkan taassubu bertaraf etmek olmuştur. Çünkü onların zihninde İslâm dünyasının bütününde yaşanan gerek ilmî, gerekse teknolojik gerilemenin mutlaka ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu problemi halletmek için en iyi çıkış noktası ise, onlara göre, mevcut “din” ve “ilim” anlayışını doğrudan *Kur'ân* ve sünnete ve hatta İslâm'ın ilk asırlardaki yapısına, yani selef ulemasına dayanarak ıslah etmektir.

İslam Filozofları Alemin Yaratılışı Konusunda Haksızca Suçlanmıştır

Türk Tatar ceditçileri, Yunan felsefî eserlerinin ve Yunan felsefesinin İslâm düşüncesine girmesine ve bununla ortaya çıkan ilmî gelişmeye atıfta bulunarak, tercüme döneminde sonra yaşanan ilmî gelişmenin önemine işaret etmişlerdir. Farâbî, İbn Sina, İbn Rüşd...vb. filozoflardan övgüyle bahseden ceditçiler, onlara ve genel anlamda felsefeye yönelik aleyhteki tavırları ortadan kaldırmaya çalışmışlar ve alemin yaratılışı konusunda onların haksız yere suçlandığını belirtişlerdir.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Gazâlî'den sonra başlayan felsefeye ve filozoflara saldırının kelâm kitaplarının da etkisiyle, felsefeye ve filozoflara düşmanca bakmaya sebep olduğunu düşünen ceditçiler, Gazâlî ve Fahreddin Râzi gibi âlimlerin bir taassup sonucu olarak filozofları tekfir ettiklerini ifade etmişlerdir. Gerek bu tekfirin gerekse felsefi ilimlerin dışlanması esas sebebinin filozofların yanlış anlaşılması veya anlaşılammaması olduğuna da işaret etmişlerdir. Ceditçilerin söz konusu yanlış anlama hususunda en çok üzerinde durdukları mesele ise filozofların tekfir edildiği meşhur üç konu ve bunlar arasında da alemin kîdemi ve hudûsu, yani ezeliği ve ebediliği olmuştur.

Ceditçilere göre, hudûs (sonradan olma), zâtî ve zamânî olarak ikiye ayrılmaktadır. Buna göre hudûs; yokluğun (ademin) vücûda önceliği zâtî olduğunda zâtî hudûs, yokluğun vücûda nisbeti zamanda olduğunda da zamânî hudûs adını almaktadır. Ceditçiler açısından, filozofların böyle bir ayrıma gitmelerinin sebebi; onların, zamânî hudûsun, diğer bazı mümkünlere göre ispatının mümkün olmadığına inanmalarındır. Filozoflar aynı ayrımı kadîm (ezelî) olan için de düşünmüşler ve kadîmi; zâtî ve zamânî diye ikiye ayırmışlardır. Böyle bir ayrımın itikâdî meselelerden olmadığını, bu yüzden de filozofların veya bu görüşü savunanların tekfir edilemeyeceğini ifade eden ceditçilere göre, itikâdî alan içerisinde olması gereken sonradan olma (hudûs); alemdeki her şeyi Allah'ın yarattığına, O'nun ilmi, ihtiyarı ve icadı ile bütün mevcûdatı var ettiği ve bu hususta hiç ortağının olmadığına inanmaktır.

Ceditçiler, buradan yola çıkarak, hudûs-ı zâtî, hudûs-ı zamânî gibi tanımlamaların, naslarda bulunmadığından dolayı, itikâdî meseleler içine sokulamayacağını ifade etmişlerdir. Ceditçiler, zamânî hudûsu itikâdî meselelerden kabul eden ve buna delil olarak da icmayı getiren kelâmcıların bu sözlerini zayıf ve batıl olarak değerlendirmişlerdir. Kaldı ki, onlara göre itikâdî mevzularda icma, katî delil olamayacağı gibi bu konuda bir icma da yoktur. Var olduğu söylenen icma ise, naslarda mevcut olan ve kendisinin izah ettiği, alemin Allah'ın yarattığı bir mahlûk olması, anlamı üzerinde varid olmuştur ki, bunu da filozoflar reddetmemektedir.

Görüldüğü gibi, ceditçi düşünürlerin bu meseleye yaklaşımı, ilk olarak, Allah'ın zamandan ve bütün imkan sıfatlarından münezze olarak kabulüyle ilgilidir. Çünkü onların nazarında Allah'ın aleme olan önceliğinin, kelâmcıların zihnindeki zamânî hudûsla bir alakası yoktur. Böyle iken bunu, bir de, inanılması zaruri olan alana, yani itikat alanına girdirmek tamamen yanlıştır. Hatta bu tavır, onlara göre, dine yeni bir hüküm sokmakla eşdeğerdir.

Ceditçiler yukarıdaki görüşlerini desteklemek için diğer bazı deliller de getirmişlerdir. Onlara göre hudûs, yokluğun varlığa zamandaki önceliği anlamıyla, zamanın kendisini ve zaman ötesi olan, bir başka ifadeyle, zaman açısından kadîm olan, soyut varlıkları (mücerredâtı), yani; melekleri, akli (veya akıl diye tabir edilen kutsî cevheri) ve insan ruhunu ihtiva etmemektedir. Bu görüşten hareket eden ceditçiler, söz konusu kutsî cevherlerin, mahiyeti bilinmemekle beraber, cisim olmadıklarına ve zamandan aşkın (müteâlî) bulduklarına inanmakta ve filozofların da bu düşünceye sahip olmalarından ötürü hudûs ve kîdemin her ikisini de; zâtî ve zamânî olmak üzere, iki kısımda mülâhaza ettiklerinden söz etmektedirler. Çünkü, ceditçilere göre, zamanın yokluğu (ademi) varlığından, zaman zarfında, önce olsaydı, zaman mevcut olmadan önce de bir zamanın olması gerekirdi ki, bu imkansızdır (muhaldir).

Bu delillerden yola çıkan ceditçiler, filozofların ıstılahıyla alemin kîdeminden bahsetmenin haşrın inkârı anlamına gelmediğini, Allahu Teâlâ'nın aleme olan önceliğin zamânî bir öncelik değil, hakîkî veya diğer bir ifadeyle mantıkî bir öncelik olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca filozofları eleştiren Gazâlî'nin kendisinin yaptığı kîdem tanımının da İbn Sina'nınkinin aynısı olduğuna da işaret eden ceditçiler, onun, *Mi'yârü'l-İlim*'de zâtî, zamânî kîdem ayrımından bahsettiğini ve zâtî kîdemle Allah'ı; zamânî kîdemle de melekleri ve gökler gibi kutsî cevherleri kastettiğini öne sürmüşlerdir.

Sonuç olarak, ceditçiler, alemin zaman içinde yaratılmadığını, Tanrı ile birlikte ezeli olduğunu (zamânî kîdem), ancak bu ezeliğin de ilâhî iradedeki bir ezelik olup, gerçekte ise yaratılmış olduğunu savunmaktadırlar. Onlar da, tıpkı filozoflar ve tekvin sıfatını ezeli kabul eden Maturîdîler gibi, yaratma sıfatının devamlı olduğuna inanmaktadırlar. Buradan yola çıkarak da Tanrı'nın varlığı ile alem arasına, yaratmanın olmadığı, bir süre koymanın, söz konusu devamlılığa zarar getireceği (yaratmanın bir süre tatîli (iptali) anlamına geleceği kanaatini taşımaktadırlar. Dolayısıyla onlara göre, alem, yaratılmış olmakla birlikte, ezeldir ve ceditçiler nazarında bütün bu meselelerin, alemlî yaratmanın Allah olduğunu kabul etmek istisna, itikâdî bir yönü

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

yoktur. Onlar bu görüşleri savunurken felsefe ve filozoflar hakkındaki yanlış kanaatleri, bu kanaatlerden dolayı oluşan taassubu kırmaya çalışmaktadırlar.

Tasavvuf Dinî Bir İlimdir

Türk Tatar ceditçilerinin felsefi-kefâmî alanla ilgili savundukları görüşler üzerinde kısaca duracağımız son bir husus da tasavvufa bakış açısidir. Ceditçiler genellikle Abdünnasır Kursavî (ö.1812)'den başlayarak ya doğrudan Nakşibendiliğe bağlanmışlar veya tasavvuf konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.

Ceditçiler öncelikle kurumsallaşmış şeyh-mürîd ilişkisine dayalı yapılanmaların her zaman hata yapabileceklerini göz önünde bulundurmak gerektiğinden yola çıkarak, şeyh ve müridlerin birçok yanlışlıklar içinde bulduklarını ifade etmekte ve tasavvufun sonradan bozulmuş yapısı ile "asıl tasavvuf" ve "gerçek rehbanîyet" in yargılanamayacağı üzerinde durmuşlardır. Onlar açısından tasavvuf; bir yönüyle dinî bir ilim, diğer bir yönüyle hakiki bir İslâm felsefesi olup; terbiye, mücadele ve ahlâkî özellikler kazanma...vb. gibi temel özellikleri sayesinde bir medrese görevini de üstlenmektedir. Meselâ meşhur ceditçi Musa Carullah, tasavvufun daha da farklı fonksiyonlarını dile getirerek, tarikat zâviyelerinin; bir "şifahane", "cemiyet-i hayriyye" ve dinî, siyasi "kulüp" görevini yerine getirdiklerini savunmuştur.

Tasavvufla ilgili ceditçilerin esas eleştirileri keşf konusunda düğümlenmektedir. Ceditçilerden Şehâbeddin Mercânî, mütekaddimin (İmam Gazâlî öncesi ilim anlayışı) döneminde tasavvufun bir zühd ve riyâzet yolu olduğu halde, müteahhirin (İmam Gazâlî sonrası ilim anlayışı) döneminde esas amacın keşf haline gelmesini eleştirmektedir. Ancak gerek Mercânî gerekse Musa Carullah, keşfi inkâr etmemekte, tasavvufi terbiye sayesinde, akıl ve duyuyla ulaşılamayacak bilgilere erişilebileceğine inanmaktadırlar. Özellikle Musa Carullah'ın keşfe büyük önem verdiği görülmektedir. O, sûfilerin keşf yoluyla ulaştıkları bilgileri ayrı bir konumda değerlendirmekte ve keşf yoluyla ulaşılmış bilgileri inkâr etmenin mümkün olmadığını, ancak inanıp inanmama hususunda bir mecburiyetin de bulunmadığını ileri sürmektedir. Onunla ile benzer görüşleri paylaşan ceditçi Rızâeddin b. Fahreddin ise, keşf yoluyla çeşitli bilgilere ulaşan sûfilerin *Kur'ân*'ı bu şekilde yorumlamalarına ve bu tarzda tefsirler yazmalarına karşı çıkmakta ve onların ulaştıkları bilgileri toplum için çok faydalı bulmamaktadır. Bu fikirten hareketle onun, keşfe, bir bilgi elde etme yolu olarak bakmadığını söylemek mümkündür. Ceditçilerin tasavvufla ilgili bu ve benzeri görüşlerinde Muhyiddin İbn Arabî, İmam Rabbânî ve Gazâlî'nin önemli etkileri söz konusudur.

Fıkıh ve Sosyal Meselelerle İlgili Konular

Ceditçilerin yenilikçi görüşlerinin en çarpıcı yönünü fıkıh ve sosyal meselelerle ilgili bahisler oluşturmaktadır. Bunları şu şekilde değerlendirebiliriz.

İçtihat Kapısı Açıktır

Kazan bölgesindeki ceditçi hareketin fikhî ve içtimâî konulardaki temel vurgusu, mezhepleri dışlamadan, dini bir veya birkaç mezhebin görüşüyle sınırlandırmanın ve fikhî meselelere bu şekilde çözüm getirmenin yanlışlığını ortaya koymak ve içtihat kapısının her zaman açık olduğunu ispat etmek üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ceditçiler, içtihat kapısını kapatmanın Allah'ın kudretini zaman ve mesafelerle sınırlamak anlamına geleceğini düşünmektedirler. Bu sebeple, zarurî durumlar dışında taklidin caiz olmadığını ve her Müslümana, gücüne göre, içtihadın farz olduğunu savunmaktadırlar.

İçtihat kapısının hiçbir zaman kapanamayacağını, olaylar sınırsız ve sonsuz iken nasların sınırlı olduğunu belirten ceditçiler, içtihat kapısının kapandığının söylendiği tarihten sonra da birçok müçtehidin yetiştiğini ifade etmektedirler. Öte yandan, içtihat kapısının kapalı olduğu ve artık müçtehitlerin yetişmediği şeklindeki genel bir kanaat ile, mütekaddiminin masum görülmesi ve kitaplarının aşilamaz kabul edilmesi gibi yanlışlıkların, Müslümanlara oldukça büyük zararlar verdiğini ve Müslümanlar arasında ilmin, dinî eğitimin gelişmesine engel olduğunu da iddia etmektedirler. Ashabın ve ilk müçtehitlerin, içtihat kapısının kendilerinden sonra kapanması doğrultusunda hiçbir sözleri olmadığı gibi, birbirleri arasındaki içtihadî ihtilaflarının yanında, aynı mezhep içinde birçok görüş ayrılıkları olduğunun da altını çizen ceditçiler; Ebu Hanife ile öğrencileri arasındaki ihtilafın, onunla İmam Şafii arasındaki ihtilaftan daha fazla olduğunu öne sürmektedirler.

Toplum hayatının çok çabuk değiştiğini, hukukun da buna ayak uydurmasının gerekli olduğundan bahseden ceditçiler, bunu çok iyi bilen ilk dönem âlimlerinin, ilk müçtehitlerin; kendi dönemlerinde bile, ulaştıkları içtihatların yeterli olacağını düşünmediklerini belirtmişlerdir.

İçtihat kapısının açılması meselesini ahkâmın değişmesi açısından da ele alan ceditçi düşünürler, İslâm'ın esas kanunlarının daimi olmakla birlikte, onlara istinat edilen bazı kanunların vakitli ve husûsî olmasının, yani zaman ve mekana göre, yine âyet ve hadislerle dayanmak şartıyla, değişmesinin mümkün olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Onlara göre; değişmeyen tek şey “zamanın değişmesi ile hükümler de değişir” fikridir ve ilk dönemlerde müçtehitler bu açıdan üzerlerine düşen görevleri yaparak toplumun problemlerini halletmişlerdir. Ancak ilk müçtehitlerden sonra gelen Müslümanlar ilk dönem müçtehitlerini örnek almadıkları için İslâm hukukunun nesh edilmiş bir kanunlar manzûmesi durumunda kalmasına sebep olmuşlardır. Burada ceditçilerin dikkat çekici görüşlerinden biri de; kavimlerin, coğrafyaların, iklimlerin farklılığı ve diğer bazı özel şartlar, gerek aynı dönemde, gerekse sonraki dönemler içinde, insanları farklı içtihatlar yapmaya mecbur kılmaktadır. Özellikle bu durum, ceditçiler tarafından, içtihat kapısının kapanamayacağını en temel delillerinden biri olarak öne sürülmüştür.

İçtihatlarda Maslahat (Kamu Yararı) Prensibi Gözetilmelidir

Ceditçilerin içtihatla ilgili konularda öne çıkardığı en önemli hususlardan birisi usûlle ilgili olan maslahat konusudur. Hukuk usûlünün temel esaslarından olan maslahat prensibi, en yoğun bir şekilde Musa Carullah Bigi ve Rızâeddin b. Fahreddin tarafından işlenmiştir.

Musa Carullah Bigi'nin bu konudaki temel kaynaklarından birisi Muhyiddin İbn Arabî'nin *Futuhât-ı Mekkiye*'si ve Şatıbnî'nin *Muvâfakatı*'dır. Musa Carullah Bigi ve diğer ceditçilerin maslahatı ön plana çıkarmaları daha önceki usûlcülerin Şâri'in (kanun koyucunun) maksatlarına ve lafzî delâletlere riayet ettikleri halde, kamu yararına, yani maslahata yeterince riayet etmemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bunu şiddetle eleştiren Musa Carullah Bigi, toplumsal faydayı hedef alan maslahatın, Şâri'in maksadıyla birlikte mütalaa edilmesinden yanadır. Onun maslahat konusuna verdiği önemi, İslâm ahkâmına bakış açısında da görmek mümkündür. O, İslâm ahkâmını ikiye ayırmaktadır. Birinci kısma, değişmez hükümleri (ahkâm-ı ibtidâiyye), ikinci kısma ise; zaman, iklim, sosyal şartlar...vb. hususlara bağlı olarak değişkenlik gösterebilecek hükümleri (ahkâm-ı vifâkiyye) koymaktadır.

Maslahatı mutlaka devreye sokmak konusunda ısrarlı olan ceditçiler, maslahat prensibini öne sürmekle, devamlı değişen toplum hayatında içtihadın zarûriliğini de anlatmış olmaktadır. İctimâî maslahatın her şeyin üzerinde olduğuna inanan ceditçiler, Hanefî fikhındaki; “zarûret, teamül ve örf”ün, “riayet-i maslahat”la aynı anlam geldiğini söylemektedirler. İslâm tarihi boyunca maslahatla ilgili uygulamaların, yaşayan hukuk içinde sık sık görüldüğüne işaret eden ceditçiler, maslahatı fıkıh usûlünün ve dolayısıyla içtihadın en temel unsurlarından biri, belki de en önemlisi olarak görmektedirler.

İçtihat Yapmanın Bazı Şartları Vardır

İçtihat yapmanın zarureti konusunda hemen hemen görüş birliğinde olan ceditçiler içtihadın şartları konusunda iki gruba ayrılmışlardır. Şehâbeddin Mercânî'nin başını çektiği birinci grubun en önemli temsilcileri; Abdullah Bûbî ve Rızâeddin b. Fahreddin'dir. Bunların düşüncesine göre; içtihat veya şer'î delillerle amel etmek, sadece müçtehit sıfatını haiz kişilerin inisiyatifinde değil, delil getirmekten aciz olanlar istisna, bütün Müslümanların elindedir. Ayrıca bu ceditçiler, “aklı kullanma” ve “tercih etme”yi de, içtihadın geniş anlamı içerisinde değerlendirmek sûretiyle, bir nevi içtihat saymaktadırlar.

Böylece Şehâbeddin Mercânî'nin temsil ettiği birinci grup ceditçiler, içtihat yapmada aranan şartları biraz daha kolaylaştırmaktadır. Öte yandan aynı ceditçiler, delil getirmekten aciz olan veya anlayamayanların kendisinin en güvendiği bir âlimi taklit etmek zorunda olduğunu savunmakta, âyet ve hadislerin umum ifade ettiklerini, bu yüzden de herkesin âyet ve hadislerle amel etmek zorunda olduklarını söylemektedirler. Görüldüğü gibi birinci gruptaki bu ceditçiler, içtihadı belirli bir dönemle veya belirli kişilerle sınırlandırmakta, müçtehitlerin yaptığı içtihatların dışında delili anlayabilen veya delil getirebilen her Müslümana, gücü oranında, içtihat yapabilme yetkisini vermektedirler. Hatta bu gruptaki ceditçiler, bu içtihatlarda hata yapmaktan korkulmaması gerektiğini de öne sürerek bunlarla ilgili basit içtihat örnekleri

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

vermektedirler. Meselâ, Yemen'e vali olarak gönderilen Muaz b. Cebel'in hata yapabileceği ihtimali olmasına rağmen içtihat ettiğini, kible yönünü bilmeyen misafirin kibleyi tayinini kendi zannına göre yaptığını, bir kişinin abdestli olduğuna dair zannı varsa namazı kılabileceğini...vb.lerini bir kaç örnek olarak göstermektedirler.

İçtihadın şartları konusunda ikinci grubu temsil eden Musa Carullah Bigi ise müçtehit olmak için tespit edilen şartlar konusunda daha farklı bir görüşü savunmaktadır. Ona göre müçtehit olmak için sıralanan şartlar, esasında o kadar ağır değildir, yani içtihat kapısı bu şartlardan dolayı kapanmamıştır, bilakis ümitsizlik veya idealsizlik sebebiyle kapanmıştır. Dolayısıyla Musa Carullah Bigi, içtihat kapısının, bir bakıma, Kur'ân ve sünnet tarafından değil, fiilen kapandığını söylemekte ve içtihat yapmak için; Arapça'nın, Kur'ân ve sünnetin iyi bilinmesinin gerekli olduğu görüşlerini savunmaktadır.

İçtihat Telfik'ten Faydalanılmalıdır

Farklı mezheplerin görüşlerine müracaat etme anlamına gelen telfik meselesi, fikhın önemli meselelerinden biridir. Telfik, ıstılâhta, geniş anlamıyla, değişik mezheplerin görüşlerinden, hükümlerinden, gerek hüküm koymada gerekse amel etme yönünde, yararlanmayı ifade etmektedir. Mezhepten mezhebe intikal anlamını da ihtiva eden telfik, bu geniş anlamının dışında iki kısımda mütalaa edilmektedir. İlki; bir meselede daha önceki müçtehitlerin söylemediği yeni bir görüş ortaya koymak veya yeni bir içtihatla bulunmak manasındaki telfiktir ki, buna içtihat telfik veya mürekkeb telfik adı da verilmektedir. İkincisi ise, avamdan olanların veya içtihat yetkisine sahip olmayan diğer taklit ehlinin, karşılaştığı bir meselede, bağlı bulunduğu mezheple kayıtlanmayıp başka mezheplerin görüşleriyle amel etmesi veya bir kaç mezhebin hükmünü birleştirmesidir. Buna taklitte telfik adı da verilmektedir.

Telfikin nasıl gerçekleştiği, caiz olup olmaması gibi konular fikhın ihtilafı konularındandır. Telfiki herhangi bir şart ileri sürmeden kabul edenler olduğu gibi, bazı şartlarla kayıtlayanların olduğu da bilinmektedir. Telfiki kabul edenlerin üzerinde durdukları hususlardan birisi; mukallidin mezhebinin olamayacağı ifade edilerek, bir meselede başka mezheplerin müftülerinden fetva sorma ve uygulamanın câiz olduğu meselesidir. Bunlar hakkında daha fazla detaya girmeden Türk Tatar ceditçilerinin bu konudaki değerlendirmelerine geçmek daha uygun olacaktır.

Ceditçiler, bir mezhebe bağlı iken diğer bir mezhebin görüşüne tabi olmayı câiz görmektedirler. Bu konuyu ilk olarak gündeme getiren isimlerden birisi olan Şehâbeddin Mercânî, çok müttaki ve güvenilir kabul edilse de bir müçtehit fakihin her zaman doğruyu bulduğunun iddia edilemeyeceğini düşünmektedir. Bu yüzden de ona göre telfike başvurmak kaçınılmazdır. Rasulullah (s.a.v.) asrında, sahabe, tabiün ve büyük imamlar devrinde herkesin, dilediği fakihden fetva sorduğunu ve kendisini herhangi bir fakihle kayıtlama ihtiyacı duymadıklarını dile getiren Şehâbeddin Mercânî, esas örnek alınması gereken yolun bu olduğunu ve mukallidin kendisini bir mezheple kayıtlama gereğinin olmadığını vurgulamaktadır. Şehâbeddin Mercânî, bunu "mukallidin delili müçtehidin sözüdür" ifadesiyle özetlemektedir.

Şehâbeddin Mercânî, selevin nazarında da mukallidin bu şekilde tarif edildiğini ifade etmektedir. Meseleyi ulema arasındaki ihtilafın rahmeti doğuracağı açısından da ele alan Şehâbeddin Mercânî; Şâfiî fakihlerinden Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîi (ö.1226)'nin *el-Muharrar* 'ından, Hanefî fakihlerinden İbn Emîrî'l-Hâcc (ö.1474)'ın İbn Hümâm'ın *Tahrîr* 'ine yazdığı şerhten, İbn Hümâm (ö.1457)'ın *Fethu'l-Kadîr*'inden ve Muhyiddin ibn Arabî'nin *Futûhât*'ından aldığı kayıtları kendi görüşlerine destek olarak getirmektedir. Şehâbeddin Mercânî, tarih boyunca pek çok ulemanın mezhepten mezhebe intikal ettiğini, telfike başvurduğunu söylemekte ve bunlardan bazılarını sıralamaktadır. Mercânî'den sonra da telfik konusunun diğer ceditçilerin ortak gündemini oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim, Mercânî ile aynı çizgiyi paylaşan Musa Carullah da, telfikin caiz olduğunu söyleyen ve bunu, yazdığı eserlerinde bizzat uygulayan ceditçilerdendir. Musa Carullah, Hanefî olmasının diğer mezheplerin hak sözleriyle amel etmesine mani olmadığını ifade etmektedir (Maraş, 2002, s.215-216).

Musa Carullah, Mercânî ile aynı konuya işaret etmekte ve bir müçtehidin her zaman doğruyu bulduğu iddiasının yanlışlığı üzerinde durmaktadır. Diğer taraftan, telfiki, sadece dört mezhep için değil onların dışındakiler için de kabul eden Musa Carullah, daha sonraları kaleme aldığı *Uzun Günlerde Râze* adlı eserinde de telfik üzerinde durmakta ve bizzat bunu uygulamaktadır. O, bu eserinde, bir insanın tek mezheple kayıtlanma

durumunda bırakılarak, başka mezheplerin ruhsatlarından faydalanmasının, dinle oynama veya dini eğlenceye almak olarak değerlendirilmesini İslâm dünyasının başına gelmiş en büyük felaketlerden biri olarak kabul etmektedir.

Musa Carullah Bigi de, tıpkı Mercânî gibi, Muhyiddin İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiye*'sine sık sık atıflarda bulunmakta, mezhepler veya müçtehitler arasındaki ihtilafın bir rahmet ve İslâm hukukunun genişliği olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Telfik konusunu gündeme getiren diğer bir ceditçi Rızâeddin b. Fahreddin ve Abdullah Bûbî de dört mezhepten herhangi birini kendisine ilzam etmiş bir kişinin, sadece bu mezheple kendisini sınırlandırmayıp, ikinci bir mezhebin görüşünü taklit etmesinin, yani mezhepten mezhebe intikalinin câiz olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca *Mecelle*'den de bahseden Rızâeddin b. Fahreddin, okullarda ders kitabı olması gerektiğini öne sürdüğü *Mecelle*'nin, buna rağmen, diğer mezheplerin görüşlerinden faydalanmadığı için, eksik olduğunu belirtmekte, hiçbir mezheple kayıtlanamaksızın bir fıkıh kitabı, yeni bir *Mecelle* (bilhassa nikah, talak, miras, vasiyet...vb. konularda) yazılmasını teklif etmektedir.

Cuma ve Bayram Hutbeleri Türkçe Okunmalıdır

Hutbelerin, XX. asır başlarına kadar Arapça okuna geldiği bilinmektedir. Hutbelerin Türkçe okunmasıyla ilgili XX. asır başlarına kadar herhangi bir fikir ve uygulamaya rastlanmamaktadır. Her ne kadar, zaman zaman, Arapça okunduğu için halkın hutbeleri dinlemeyip uyuduğuna, hutbelerin bir seremoni şeklinde tegannî (mûsikî tarzında) ile okunduğuna dair bazı nadir kayıtlara rastlansa da, bu kayıtlarda açık bir şekilde Türkçe okunmasına dair bir ifade veya teklif 1908 yılına gelinceye kadar görülmemektedir. Bu konuda ilk kayıtlardan birisi XVII. asra aittir. Bu asrın meşhur âlimlerinden Katip Çelebi'nin 1656'da yazdığı *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk* adlı eserinde; hutbeler Arapça olduğu için, bir şey anlamayan halkın, dinlemeyerek, uyuduğundan bahsettiği bilinmektedir. Daha sonraki ilk kayıt 1870 tarihinde Ali Suavi'ye ve 1884'te Muallim Naci'ye aittir. Ancak her ikisi de açık bir şekilde hutbenin Türkçe okunmasından bahsetmemektedirler.

Osmanlı dönemindeki Türkçe hutbe ile ilgili ilk açık kaydı 1908'de Kazanlı Halim Sâbit'in *Sırât-ı Müstakim* 'de yayımladığı "Hutbelere Dâir" başlıklı seri makalelerinde yer aldığı görülmektedir. Bu arada Orenburg şehrinde meşhur ceditçi Rızâeddin b. Fahreddin'in idaresinde yayımlanan ceditçi *Şûra* dergisindeki ilginç bir kayda dikkat çekmekte fayda vardır. Osmanlı Türkiye'siyle ilgili bu kayıta; İzmir'de idarenin izniyle umûmî bir meclisin toplandığı ve bu meclise âlimler, şeyhler ile muteber kişilerin katıldığı ve bazı önemli kararlar alındığı zikredilmektedir. Bu kararların o dönemde İzmir'de günlük olarak çıkan *Köylü* gazetesinin 1912 yılı 26. Muharrem'indeki (16 Ocak 1912) sayısında yayımlandığı da belirtilmekte ve gazetenin bu nüshası kaynak alınarak alınan kararlar hakkında kısa bilgi verilmektedir. Bunlar arasında bahsimizle ilgili olanı ise, "Arapça-Türkçe hutbeleri toplayan bir mecmuanın neşrinin yapılması" kararıdır. Bu karar, konunun yoğun olarak tartışılmaya devam edildiği bir dönemde; hem muteber insanların ortak bir fikri ile alınmış olması yönünden, hem de hutbelerle ilgili bir risâle neşrine karar verilmiş olması bakımından, oldukça önemlidir. Çünkü o tarihlerde Türkiye'de çeşitli hutbe örnekleri yayımlanmasına rağmen Türkçe hutbeleri içine alan bir kitabın varlığı veya böyle bir kitabı yayımlamakla ilgili herhangi bir çalışmanın mevcûdiyeti bilinmemektedir.

Osmanlı fikir ortamında tartışılan bu meselenin, İdil Ural bölgesindeki ceditçilerce tartışıldığı bilinmektedir. Ancak İdil Ural bölgesinde, ceditçilerce gündeme getirilen, hutbenin Tatarcaleştirilmesi (Türkçeleştirilmesi) meselesinin Osmanlı topraklarında yapılan tartışmadan çok daha önce açık bir şekilde başladığı ve uygulandığı görülmektedir.

Hutbenin Türkçeleştirilmesi ile ilgili bulabildiğimiz ilk görüşler ceditçilerden Abdullah Bûbî (ö.1922) tarafından ortaya atılmıştır. O, 1902 yılında Kazan'da basılan *Terakki-i Fünûn ve Maârif Dinsizliği Mücip mi?* adlı risâlesinde bayram ve özellikle de Cuma hutbelerini Tatarca okumanın farz olduğunu söylemektedir. Abdullah Bûbî, hutbede, seremonik bir tarzda, ezberlenmiş Arapça bir dua okumanın halka hiçbir faydası olmayacağına da işaret ederek, hamdele ve salvelenin (övgü ve dua kısmının) Arapça okunabileceğini, ancak kalan kısmın Tatarca olması gerektiğinin altını çizmektedir.

Tatarca hutbe konusunda Abdullah Bûbî tarafından başlatılan bu tartışmalar neticesinde İdil Ural bölgesinde bu konuda, yavaş yavaş, bir genel kabulün olduğu görülmektedir. Buna matbuatta basılan hutbe örneklerinde de şahit olmak mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk Tatarca hutbe okuyan şahıslardan

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

birisi Âlimcan Barûdi (ö.1921), diğeri Abdullah Bûbî, bir diğeri de Buva'lı Nurali Hazret ismindeki ceditçilerdir. Bunlardan sadece Abdullah Bûbî'nin hutbesinin tarihi kesin olarak bilinmektedir. Abdullah Bûbî, söz konusu Cuma hutbesini, Vyatka bölgesinde kendi köyü olan Bûbî'de, kendi verdiği tam tarihle, 21 Mart 1906'da okumuştur. Onun okuduğu hutbenin şekli bilinmemekle birlikte, mevzusunun Tatarca hutbe okumanın İslâm'ın bir emri olduğu konusuna tahsis edildiği zikredilmektedir. Hatta o, bunu Rusya'da birinci Tatarca hutbe olarak değerlendirerek, bunun bir inkılâp olduğunu savunmaktadır. Onunla aynı tarihlerde Âlimcan Barûdi de Tatarca hutbe okumaya başlamış ve ilk bayram namazı hutbesini de Âlimcan Barûdi okumuştur.

Kadınlar İslam Sayesinde Hak ve Hürriyetlerini Elde Etmişlerdir

Islahat hareketlerinin genelinde olduğu gibi Türk Tatar ceditçilerinin da üzerinde durduğu önemli konulardan birisi, kadınların hukûkî ve sosyal haklarının elde edilmesidir. Tatar ceditçileri diğer meselelerde gösterdikleri yaklaşım tarzlarını bu meselede de ortaya koymuşlardır. Onlar, İslâm'ın getirdiği hak ve hürriyetleri, sonradan dinleşmiş veya din yerine kâim olmuş anlayışlardan ayırtırmayı hedeflemişlerdir. Genel yaklaşımlarının ve metodolojilerinin bir gereği olarak Kur'ân ve sünneti temel kaynak kabul eden Türk Tatar ceditçileri, İslâm'ın kadınlara verdiği hak ve hürriyetlerin, başta fıkıhçılar olmak üzere, Müslüman toplum tarafından ellerinden alındığını ispat etmeye çalışmışlardır. Ceditçiler, mevcut hayatta kadınların ellerinden alınan hakları tekrar onlara iade etme çabasına girmişlerdir.

Tatar ceditçileri, kadın meselesini, genel olarak, iki alanda değerlendirmişlerdir. Bunlardan birincisi; kadınların hak ve hürriyetleri ve bununla ilgili olarak toplum içindeki sosyal konumlarıdır. İkincisi ise; kadınların örtünmesi veya hicap meselesidir.

Hak ve hürriyetler konusu oldukça geniş bir sahayı içine almaktadır. İslâm hukukunun kadınlara verdiği temel hak ve hürriyetlerin yanında, onların sosyal hayattaki statüleri, cemaatle yapılan ibadetlere iştirakleri, eğitim ve terbiyeleri bu alan içinde değerlendirilmektedir. Bu alanda dikkati çeken ilk görüşler kadınların yaratılışı ile ilgili olarak Musa Carullah Bigi ve Rızâeddin b. Fahreddin tarafından zikredilmiştir. Her iki ceditçi de, Nisâ (4) sûresi 1. ayette zikredilen; "Allah sizi bir tek nefisten yarattı, eşini de ondan yarattı" buyruğu ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'in; "...kadınlar ege kemiğinden yaratıldılar..." (Buhâri, Nikah, 80; Müslim, Radâ) hadisinin âlimlerce yanlış anlaşıldığını iddia etmiştir. Onlara göre bu yanlış anlamalarda âlimlerin ilmî hatalarının yanında Yahudiliğin de etkisi vardır. Çünkü onlara göre, âyette geçen ibarede kadının erkekten veya erkeğin ege kemiğinden yaratılması anlamı yoktur, buradaki anlam; kadın ve erkeğin her ikisini de aynı nefisten yarattı demektir.

Tatar ceditçilerinin aynı çerçeve içinde ele aldıkları diğer bir mesele kadınların toplum içindeki statüleri ve eğitimleridir. Onlar bu konuyu, kadınların temel hak ve hürriyetleri çerçevesinde değerlendirmektedirler. Ceditçiler, İslâm'ın kadına verdiği hakların ulema ve toplum tarafından elinden alındığını ve adeta insanlık bakımından erkeklerden daha aşağı bir konuma itildiğini dile getirmişlerdir. Kadınların, gerçekte, hukûkî açıdan eşit olduklarını söyleyen ceditçiler, "kültürel, sosyal, edebî, siyasi ve dini" hakların hepsinin hanımlar için de mevcut olduğunu zikretmişlerdir. Ceditçi düşünürler, kadınların eğitim haklarına da atıfta bulunarak İslâm dünyasının mevcut kötü durumunun en önemli sebeplerinden biri olarak, kadınların temel hak ve hürriyetlerden yoksunluğunu ve cahil bırakılmasını göstermişlerdir.

Musa Carullah Bigi, kadınların hukûkî eşitliğine velâyet bahsinden de delil getirmektedir. Ona göre, velâyette, esas olarak, ehliyet ve ehakkîyet (hak etme)'e bakılmaktadır. Sadece ehliyeti ön plana çıkaranların kadını erkek arasında hukûkî bir eşitsizlik varmış gibi gösterdiklerini söyleyen Musa Carullah, İslâm hukukunda bazı hususlarda erkeğe öncelik tanıyormuş gibi görülmesinin de ehliyetin değil "ehakkîyet" prensibinin dikkate alınmasından kaynaklandığını iddia etmektedir. Musa Carullah, bu görüşten hareketle, erkeğin, hukûkî üstünlüğünün söz konusu olmadığını, aksi takdirde çocuk terbiyesi ve hıdânedede (çocuğu terbiye etme velâyetinde), ehakkîyet kadından yana olduğu için, kadının öncelikli olmasının da onun üstünlüğünü gündeme getirmeyeceğini savunmaktadır. Dolayısıyla, ona göre, velâyette de bir eşitlik söz konusudur.

Tatar ceditçiliğinin önemli isimlerinden Rızâeddin b. Fahreddin de, bir memleketin ıslah ve terakkisini kadınların eğitim ve terbiyesine bağlamaktadır. O, geçmişteki ilim sahibi kadınlardan örnekler de vererek büyük müctehidlerin yetişmesinde eğitimli ve terbiyeli kadınların fonksiyonunun bulunduğu işaret etmektedir.

Kadınların camilere, ilim meclislerine, okullara gitmelerinin, siyasi ve sosyal işlere karışmalarının İslâm hukukunun kendilerine verdiği en tabii haklar olduğunu savunan Rızâeddin b. Fahreddin, ancak selef döneminden sonra ibrenin tersine döndüğünü ve kadınların ikinci sınıf vatandaş konumuna itildiklerine dikkat çekmektedir. Kadınların, fitne bahanesiyle; camilere dahi gitmelerinin engellendiğini vurgulayan Rızâeddin b. Fahreddin, onların gerek camilere gidip vaaz ve nasihat dinlemelerinin, gerekse eğitim kurumlarında okuma yazma ve ilim öğrenmelerinin İslâm'ın temel emri olduğunu dile getirmektedir.

Ceditçilerden Abdullah Bûbî de kadınların hak ve hürriyetleri konusunda dikkati çeken bir tespitte bulunmaktadır. Ona göre, kadınların en tabii hak ve hürriyetlerinin kendilerine verilmediği veya bu konuda yeni tedbirler alınmadığı takdirde de bu ya Rusya ya da Avrupa vasıtasıyla topluma sirayet edecektir. O, böyle bir durumda yabancı ahlâk ve adetlerin de girebileceği tehlikesine işaret etmektedir. Esasında Abdullah Bûbî, burada, toplum hayatındaki değişimin zorunluluğuna işaret etmektedir.

Tatar ceditçileri arasında en çok gündeme getirilen meselelerden birisi de hicap konusudur. Hicabın çeşitli kullanımlarını dile getiren ceditçiler, bunların her birinin Araplar arasında eskiden beri mevcut olduğunu ve bu kelimenin hem yüz örtüsü, yani peçe anlamında hem de yüz haricindeki baş örtüsü anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir. Kavramın bu geniş anlamından yola çıkan ceditçiler, İslâm'ın emrettiği hicabın yüz örtüsünü içine almadığı konusunda hemfikirdirler.

Musa Carullah Bigi, Kur'an'da iki tür hicaptan bahsedildiğini söylemektedir. O, bunlardan ilkinin, yüz ve el dışındaki bir örtüyü emrettiğini, yüz örtüsünü şart kılmadığını söylemekte; Nur sûresi 31. ve Ahzâb sûresi 59. âyetlerde geçen "himâr" ve "cilibâb" kelimelerini buna delil olarak getirmektedir. İkincisinin ise, Ahzâb sûresi 53. ayetteki "hicab" olduğunu bunun ise bir çeşit "ihtiram hicabı" anlamına geldiğini iddia etmektedir. Ona göre bu âyet, kadınların "hukukları, hürmetleri ve şerefleri"ne riayet etmeyi, onlara ihtiram etmeyi anlatmakta ve erkeklerin hicabına yani hanımlara hürmet göstermelerine işaret etmektedir.

Dinî Eğitimle İlgili Konular

Kazan bölgesindeki hemen her köyde bir mektep veya mektep adı verilen bir eğitim evi bulunmaktaydı. Büyük köylerde ve şehirlerde ise mekteplerin yanında medreseler de vardı. Bu mektep ve medreseler o köyün veya mahallenin imamı tarafından açılmakta, onlar tarafından idare edilmekte, yine onlar tarafından da kapatılmaktaydı. Bu imamlara "molla", yardımcılarına ise "halife" adı verilmekteydi. Tamamı Buhara'yı örnek alan bu okulların mollaları da, çoğu zaman, Buhara ve Semerkant'ta eğitim görürlerdi. Mektep ve medreseler 1860'lı yıllara gelinceye kadar ne Rusların ne de Ufa'daki Müftülüğün idaresindeydi.

Türk Tatar ceditçileri, 1880'li yıllara kadar, mevcut medreselere, okutulan derslere, ders kitaplarına ve muhtevalarına yönelik tenkitlerde bulunmuşlardır. Medreselerde hayatta faydalı olabilecek ilimlerin okutulmayıp hayattan kopuk ilimlerin öğretilmesine, başta fıkıh olmak üzere bazı ilimlere yeterince önem verilmeyişine karşı çıkmışlardır. Ceditçilerin tenkitlerinin bir başka yönü de, dinî düşüncede ıslahın bir basamağı olarak düşünülen, mevcut medreselerde okutulan kitapların değiştirilmesidir. Çünkü, mevcut okunan kitaplar; mutaassıp bir şekilde Eşarî kelâmını savunan; dinin aslından olmayan şeyleri inanılması ve yapılması zarûrîymiş gibi gösteren, öğrencileri anlamsız tartışmalarla uğraştırıp onların Kur'an ve sünnete doğrudan müracaatını engelleyen bir yapıdadır ve talebeleri, bidatlarla, hurafelerle dolu taklîdî bir anlayışa sürüklemektedir.

Buhara ve Semerkant'ta eğitim gören ceditçiler buradaki medreselerin ve bunları örnek almış olan Kazan bölgesi medreselerinin; öğrencileri gereksiz kelâm ve mantık problemleriyle çok fazla uğraştırdıklarını iddia etmişlerdir. Okutulan kitapların da sadece dîbacelerinin veya bazı ibarelerinin şerh ve haşiyeleriyle uzun yıllar okutulmasını eleştiren ceditçiler, ders okutmadaki usûlsüzlükten şikayet etmişlerdir. Ceditçiler, Kur'an, Hadis, İlm-i Usûl, Edebiyat-ı Arabiye, Hikmet, Coğrafya, Tarih... gibi derslerin, gerekli ilimlerden sayılmayarak medresedeki dersler arasında yer verilmemesini de eleştirmişlerdir.

Ceditçiler, eleştirileri arasında en çok Kazan bölgesindeki medreselerin maddî finansmanının olmayışına yer vermişlerdir. Çünkü, Tatar medreseleri ders tertipleri açısından Buhara medreselerinin aynısı gibi olsa da, kuruluşları ve genel yapıları yönünden tamamen farklıdır. En önemli farklarından birisi, medreseleri halkın veya hayırsever bir zengin kurması ve maddî açıdan dayanacakları bir vakıflarının olmamasıdır. Bu yüzden medreselerin, hocaların ve talebelerin ihtiyaçları tamamen halkın sırtına yüklenmiştir. Hatta

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

öğrencilerden, durumlarına göre, az da olsa paralar alınmaktadır. Buhara medreseleri ise tamamen vakıf medreseleriydi ve maddi problemleri yoktu.

Eski medreselerle ilgili ceditçilerin bu ve benzeri tenkitleri, Kırım'da İsmail Bey Gaspıralı'nın başlattığı eğitimde yenileşme (usûl-i cedit) hareketinden önceki bir tarihe aittir. Söz konusu tenkitler, 1880'lerden itibaren, Kırmılı İsmail Bey Gaspıralı'nın faaliyetlerinin de etkisiyle, giderek artmaya ve hatta ceditçi edebiyatın konuları arasına girmeye başlamıştır.

Kazan bölgesindeki mektep ve medreseler hakkında ceditçilerin yıllardır süregelen eleştirilerinin ve ortaya koydukları projeler, 1880'den itibaren yavaş yavaş meyve vermeye başlamıştır. Hükümetin baskısı ve kısıtlamalarının da etkisiyle toplum nezdinde önemli destek bulan ve kısa zamanda çeşitli toplantılar yapmaya başlayan ceditçiler, mektep ve medrese ıslahı ile ilgili önemli adımlar atmaya başlamışlardır. Bölgenin birçok yerinde usûl-i cedit okulları açılmış, birçok eski mektep ve medrese usûl-i cediti uygulamaya başlamıştır.

Ceditçilerin eğitimde yenileşme hareketiyle amaçladıkları ana hususları şu üç maddede toplamak mümkündür:

1. Okuma yazmada takip edilen mevcut harf metodunu bırakıp, daha kolay olan ses (avaz) metodunu uygulamak.

2. Mektep ve medreselerin programlarında fen bilimlerine yer vermek.

3. Öğretim dilini ve ders kitaplarını Türkçeleştirmek.

Bu üç ana amacın dışında; imtihan sisteminin getirilmesi, okul binalarının fizikî (sağlık, temizlik...vb.) şartlarının düzeltilmesi, ders kitaplarının kademeli bir şekilde özel olarak hazırlanması, sınıflara bölünme esasının getirilmesi, öğretim yılının bölünerek iki kısma ayrılması...gibi esaslar da bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Abızgildin, C.-Kemâlî, Z.-el-Hasenî, M. S.-Kadırgulov, S. A. (Haz.) (1914), *Ufa'daki Kineş Meclisinin Kararlarına İzahnâme*, Ufa: Birâderan-ı Kerimovların Şark Mat.
- Bigi, M. C. (1910), *Kavâid-i Fıkhiyye*, Kazan.
- Bigi, M. C. (1912), *Halk Nazarına Bir Nice Mesele*, Kazan.
- Bigi, M. C. (1914), *Büyük Mevzûlarda Ufak Fikirler*, St. Petersburg:.
- Bigi, M. C (trsz-1), *Edebiyât-ı Arabiyye ile Ulûm-ı İslâmiye*, Kazan:
- Bigi, M. C. (trsz-2), *Mâide, Zebîha hem Hitan*, Baskı Yeri Yok: Maksutov Mat.
- Bigi, M. C. (1975), *Uzun Günlerde Oruç*, (Çev. Yusuf Uralgiray), Ankara.
- Bübî, A. (1902), *Terakki-i Fünûn ve Maarif Dinsizliği Mucip mi?*, Kazan.
- Bübî, A. (1909), *Zaman-ı İctihad Münkârız mı Değil mi?*, Kazan.
- Bübî, A. (1908), *Tatarca Hutbe Uku Dürüst mü?*, Kazan.
- Devlet, N. (1985), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: T.K.A.E. Yay.
- Erşahin, Seyfettin (Haz.) (2000), *Abdurrauf Fitrat-Buhara'da Ceditcilik, Eğitim Reformu, Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Ankara: Kültür Bak. Yay.
- Fahredden, R. (1914), *Dinî ve İctimâî Meseleler*, Orenburg.
- Fahredden, R. (1903), *Mütâlaa (İdâre-i İslâmiye-i Orenburgiyye Üzerine Âlimlerimiz Tarafından Nikah Hususunda Yazılan Efkârların Hulâsası)*, Orenburg.
- Fahredden, R., (1888), *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Kazan.
- Feyizhanoglu, A., (1893), *Muharrikü'l-Efkâr*, Kazan.
- Görmez, M. (1994), *Musa Carullah Bigiyef*, Ankara: T.D.V. Yay.
- İlmihâl (trz.), (T.D.V. İ. A., Heyet) İst.
- Karaman, H. (haz. ve terc.) (1982), *İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risâle*, İstanbul: Dergah Yay.
- Karaman, H. (1985), *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

- Kemâlî, Z. (1909), *Felsefe-i İbâdât (Felsefe-i İslâmiye'den Üçüncü Cüz)*, Ufa.
- Kemâlî, Z. (1910), *Felsefe-i İtikâdiye (Felsefe-i İslâmiye'den Birinci Cüz)*, Ufa.
- Kemper, M. (1998), *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889*, Klaus Schwarz Verlag-Berlin.
- Kırımlı, H. (1996), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler(1905-1916)*, Ankara: T.T.K. Yay.
- Kurat, A. N. (1966), "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *DTCFD*, c. XXIV.
- Kursavî, A. (1903), *Kitabü'l İrşâd li'l-İbad*, Kazan.
- Maraş, İ. (2002), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Maraş, İ. (1997), "İsmail Bey Gaspıralı'nın Bilinmeyen Bir Risâlesi: Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?", *Emel*, No. 219.
- Mercânî, Ş. (1295/1878), *Tenbîhu Ebnâi'l-Asr Alâ Tenzîhi Enbâi Ebi'n-Nasr*, yazma eser, KDÜK, No.3051 A., müst. eş-Şibkâvî, B.,Kazan.
- Mercânî, Ş. (1883), *Mukaddimetü Vefiyeti'l-Eslâf*, Kazan.
- Nesefî, E. M. (1993), *Tabsiratü'l-Edille*, Tah.H.Atay, Ank.
- Özler, M. (1996), *İslâm Düşüncesinde 73 Furka Kavramı*, İstanbul.
- Rorlich, A. A. (1986), *The Volga Tatars*, California.
- Tünterî, M. N. (1900), *Hudûs-ı Aleme İtikad Cihetinden Bir Nazar*, Kazan.
- Tünterî, M. N. (1917), *İslam'da Hatunların Hukuku*, Ufa.
- Türkoğlu, İ. (2000), *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Voll, J. O. (1989), "İslâm Tarihinde Tecdid ve Islah", *Güçlenen İslâm'ın Yankıları* (ed. John L. Esposito, Çev. E. Çatalbaş), İst.
- Yazıcıoğlu, M. S. (1988), *Maturîdî ve Nesevî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara.
- Yazoğlu, R. (1998), *Gazalî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, A. Ü. S. B. E. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.